

Castrum Bene Hírlevél

Túravezető 2001

Szőke Béla Miklós: Mosaburg - egy Karoling-kori civitas

(A szöveg megtalálható az Európa közepe 1000 körül című tanulmánykötet 136-138. oldalán)

870-871 táján Adalwin, salzburgi érsek megbízásából a bajor szerzetesek császáruk, Német Lajos részére egy fehér könyvet állítottak össze, hogy bemutassák, mennyire igazságtalanul döntött II. Hadrianus pápa, amikor felújítva a régi sirmiumi püspökséget, bizonyos Metód bölcset nevezte ki szt. Andronikus örökében Pannónia érsekének. Ez a fehér könyv a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* igen részletesen tudósít a birodalom egyik határgrofságának történetéről, amely Alsó-Pannóniának egy részén a Sala nevezetű folyó környékén terült el.

A grófság alapítójának, Priwinának az életpályája jellegzetes kora középkori karriertörténet. Priwina nyitrai fejedelem, akit, miután a 830-as évek elején Moimar, a Duna feletti morvák hercege száműzött, Ratbodhoz (a keleti határtartomány *prefectus*ához) jött. Ratbod azonnal bemutatta őt urunknak, Lajos királynak, s az ő parancsára a hitbe beavatva megkeresztelkedett Szt. Márton templomában egy Treisma (ma: Traismauer, Alsó-Ausztria) nevű helységben, egy, a mi salzburgi püspöki székhöz tartozó udvarházban. A császár Ratbod gondjaira bízta Priwinát, ám hamarosan valami viszály támadt közöttük, s emiatti félelmében Priwina övéivel együtt a bolgárok földjére (feltehetően a mai Kelet-Szlavónia, Sirmium-Szávaszentdemeter környékére) menekült. Vele volt fia, Chozil is. Nem sokkal utóbb pedig a bolgároktól Ratimar herceg földjére (Siscia - ma Sziszek, Sisak Horvátország - vidékére, azaz újfent frank területre) költözött (838-ban). Ezért Ratbod a frank uralkodó parancsára nagy sereggel támadt Ratimarra, aki az öldöklésből megmenekültekkel együtt délre futott és többé nem hallunk róla. Priwina életben maradt, ő embereivel együtt a Száva folyón kelt át, s miután itt Salacho gróf magához fogadta, kibékült Ratboddal. Hamarosan alkalom adódott arra, hogy Német Lajos is megbocsásson neki s hűbértokot adjon neki. Itt kezdett akkor lakni, és egy erődtornyot kezdett építeni a Sala folyó egy mocsaras berkében, és elkezdte körös-körül összegyűjteni a népeket és országának nagy ura lett.

Priwina és Chozil grófságának központját már a múlt században lokalizálták Zalavár - Várszigeten. Rendszeres régészeti kutatása ennek ellenére viszonylag későn, csak az 1950-es évek elejétől indult meg. Előbb Fehér Géza (1954-ig), majd közel 40 éven át Cs. Sós Ágnes vezette Zalavár-Várszigeten és a környező szigeteken a kutatásokat (1992-ig), azt követően pedig jelen sorok szerzője a feltárások vezetője.

Civitas Priwinae, Mosapurc, castrum Chezilonis (*Conversio*) belsejét különböző erődítési technikák alkalmazásával nagyjából három egyenlő részre osztották. Déli harmadát egy földsánc védte, amelyben talán maga Priwina és fia Chozil lakott háznépével együtt (=munimen a *Conversio*-ban). Ettől északra, a sáncárok túloldalán, egy palánkfal kerítette udvarházban (kolostorban?) egyházi személyek, papok, szerzetesek élhettek Priwina udvari papja (presbyter, majd archiprestyber) vezetése alatt, s itt található szállítás alkalmanként a salzburgi érsek és kísérete is. Végül mindkettőtől keletre terülhetett el az egyelőre teljesen ismeretlen elővár.

A Várszigeten a szakrális célú fa- és kőépületek mellett nagyméretű, többosztatú, faoszlopokra épült, továbbá ún. talpas boronaházakat rekonstruálhatók, amelyekhez kővel, deszkával bélelt kutak és ugyanilyen tárolóvermek, továbbá agyagba rakott kőfalú pincék, gazdasági épületek tartoztak. A szigetnek csak bizonyos, jól körülhatárolható területein koncentráltak a műhelyek, munkagödrök és az egyéb, gazdasági jellegű települési objektumok, ilyen jellegű tevékenységre tehát egy-egy nagyobb ház (udvarház?) telkének csak meghatározott részét használhatták.

Az erődítés felépítése után Priwina első dolga volt, hogy azon belül (*infra munimen*) egy templomot rakasson, amit 850. január 24.-én a salzburgi Liupram (836-859) érsek Mária tiszteletére szentelt fel. Ezt követően Priwina kérésére Liupram érsek Salzburgból mesterembereket küldött, kőműveseket meg festőket, kovácsokat és ácsokat, akik Priwina városában (*infra civitatem Priwinae*) egy tiszteletre méltó templomot (*honorabilem ecclesiam*) építettek. A templomot, amiben Adrianus mártír pihent eltemetve (*In qua ecclesia Adrianus martyr humatus pausat*), Liupram előkészítette arra is, hogy szerzetesek zsolozmázhasanának benne (*officium ecclesiasticum colere*). Ugyanezen városban (*in eadem civitate*) volt még a *Conversio* szerint egy Keresztelő Szt. Jánosnak szentelt templom is. A városon kívül (*foris civitatem*) Priwina életében további 16, Chozil idejében, a 870-es évek elejéig pedig 12 helyen épült templom, de már csak a városon kívül, amelyeket részben már az új salzburgi érsek, Adalwin (859-873) szentelt fel.

Az összesen mintegy 31 templomból az utóbbi fél évszázadban folytatott régészeti kutatások mindössze három templomot tártak fel: egyet Zalavár-Récéskút szigeten, egyet Zalavár-Várszigeten, egyet pedig Zalasababar-Borjúállás szigeten, míg egy negyedik templom - ismeretlen mértékben módosult - alaprajzát ugyancsak Zalavár-Várszigetről, egy 1569-ben Giulio Turco által a várról felvett alaprajzból ismerjük.

A csak későbbi átiratokban fennmaradt zalavári alapítólevél, szerint 1019-ben Zalavárott István király parancsára szentelték fel (újra) Szt. Adorján mártír templomát. A monostort valószínűleg az 1440 utáni belháborús

időkben erődde, majd a török veszély miatt végvárrá alakították át. Ez utóbbi állapotáról készített Giulio Turco 1569-ben felmérést. 1702-ban I. Lipót parancsára a többi végvárhoz hasonlóan ezt is felrobbantották. Az apátság javait a göttweigi (Bajorország) bencések örökölték meg, akik azonban a romok újjáépítése helyett Zalaapátiban új templom és kolostor építésének engedélyezését kérték és kapták meg. Az új épületek alapozásához kőbányaként jórészt a zalavári romokat használták. A Turco-féle alaprajz szerint a sziget déli harmadát elfoglaló végvárban egy ca. 24 x 10 m külméretű, háromhajós (?) -a déli harmadban támaszszorral tagolt (?) -, a hosszánál alig keskenyebb nyílású, félköríves szentélyzáródású, kereszthajó nélküli csarnoktemplom állt. Északi fala támpilléres, délnyugati sarkához egy - talán már nem is a templomhoz tartozó - vastag falú, négyszögletes alaprajzú torony csatlakozott. A templom bejárata a déli oldal keleti részén nyílt. Ehhez a templomhoz tartozhatott az a temetőrészlet, amit 1951-54 között a templom feltételezett helyétől keletre és kisebb részben északra tártak fel, s amiben az ásatók szerint a 9. század közepétől (ún. nagykoporsós sírok), az Árpád-kor végéig (?) temetkeztek.

Az 1980-as évek elején a sziget középtáján megkezdett feltárások előrehaladtával mind nyilvánvalóbbá vált, hogy ez alkalommal szokatlanul nagyméretű templom alapjait találták meg. A templomot itt is szorosan körbezárta egy többretegű temető, amiben a leletek alapján a Karoling-korban kezdtek el temetkezni, de amit a korai Árpád-korra már használaton kívül helyeztek. Ez a nagyméretű templom (teljes hossza közel 50 m, szélessége 25 m) tehát nem épülhetett máskor, mint Priwina és/vagy Chozil idejében és korábban elpusztult, semmint hogy a bencések Nyugatról újra visszatértek. Maga a templomépület sajnos olyan mértékben megsemmisült, hogy felmenő falaiból gyakorlatilag semmi nem maradt meg, sőt több helyen az alapfalakat is már csak az alapozási árkok jelzik.

Az alaprajzi bizonytalanságok ellenére valószínű, hogy az egyapszisos szentélyfejhez háromhajós bazilikális tér csatlakozik, a mellékhajók az apszishoz valószínűleg egyenes zárófallal kapcsolódtak, szentélyrésze nélküli a kereszthajós elrendezést s a négyezetet. Jellegetes nyugati végének kereszthajó-szerű kiszélesedése, több hajóra tagolása, s a homlokzathoz csatlakozó, excentrikusan elhelyezett kör alakú torony, ami alapján a templom nyugati vége minden bizonnyal emeletes volt (Westwerk?). Legsajátosabb építészeti eleme azonban a főszentély oltára alatti mártírsír megközelítését lehetővé tevő, talán dongaboltozatos gyűrű- vagy folyosókripta (Ring- vagy Umgangkripta) és az apszist kívülről félkörívben kísérő, nyitott folyosóról nyíló kápolna-koszorú(?).

A Vársziget közepén tehát valóban egy tiszteletreméltó templomot építettek, melynek programja a nem sokkal korábban és/vagy ugyanekkor épülő bajor, thüring és szász gyűrűkriptás templomokéval azonos: az oltár alatt eltemetett (egy folyosóban azonban megközelíthető) szent mártír tegyen Isten segítségével csodákat, hogy a népeket a távoli vidékekről is a templomhoz vonzza, ezáltal is erősítve azokat keresztény hitükben. Ezt a grandiózus méretű, a körülményekhez képes nyilvánvalóan díszes kivitelű templomot csakis egy Karoling-reneszánsz műveltségű, gazdag és nagy hatalmú személy építtethette, akit joggal azonosítunk Liupram salzburgi érsekkel. Ő az, aki a Conversio szerint 850/54-859 között infra civitatem Priwinæ felépítteti a Szt. Adorján templomot.

A Zalavár-Várszigetet körülölelő szigetek egy részén nemesi udvarházak létesültek, így a tőle északra fekvő Zalavár-Récés-kút és a délre elterülő Zalasabab-Borjúállás-szigeten, míg más szigetekeken (Zalavár-Kövecses, -Rezes, Garabonc-Ófalu) szolgálonépi közösségek hoztak létre települést.

A kisméretű Zalavár-Récés-kút sziget közepe táján Radnóti Aladár 1946-1953 között tárt fel egy háromhajós kőbazilikát (H. 20,2-20,5 m, Sz. 12,1 m). A kívül téglalap alakú templom keleti egyenes falába három félköríves apszist írtak be. A hajót 4-4 pillér osztja három részre. Ezek építési ideje azonban kissé bizonytalan, Radnóti előbb a 11., majd a 9. századra keltezte őket. Az osztópilléreknek megfelelően a déli és északi falakat is támpillérek tagolták. A nyugati főbejárat mellett az északi oldalon a 3. és 4. pillér között, a délin az 1. és 2. között nyílt bejárat. A nyugati oldalhoz egy narthex csatlakozott. A templomot habarcsba rakott lapos homokkővekből és másodlagosan felhasznált római kővekből építették fel. A hajó padlóját nagy lapos gránitkövek fedték, míg az apszisokat, amelyekhez lépcsők vezettek fel, durva terrazzo-padlóval borították. Az apszisok falain sárgás rózsaszínű freskók (?) nyomai látszottak, nehézkes, esetlen technikával kivizelezve. A templomot tűz pusztította el.

1961-63 között Cs. Sós Ágnes nagyrészt újra feltárta a bazilika környékét és az ekkor talált fa oszlopgödrök alapján két újabb, a kőbazilika előtti időszakra keltezett templomot egy fatemplomot és egy kő-fatemplomot rekonstruált. Ám az oszlopgödrök korában nem előzték meg, hanem követték a kőbazilikát(!) Valószínűleg egy olyan hosszabb életűre tervezett építmény maradványai voltak, amit a részben felújított, romos kőépülethez csatlakoztattak, és talán már nem is szakrális céllal működött a 10-(11.) században.

Bizonyosan nemesi magántemploma volt az a fatemplom, ami a Várszigettől délre fekvő, Zalasabab-Borjúállás sziget északnyugati felében, annak legmagasabb részén, egy paliszádfallal körülvett udvarházban állt. A fatemplom régészeti maradványait Müller Róbert tárta fel a 80-as évek első felében. Egyenes szentélyzáródású, egyhajós csarnoktemplom, melyhez nyugaton egy narthex csatlakozott (H. 17 m, Sz. ca. 7 m). Az apszis előtt, a hajó felső harmadában egy sekélyen alapozott szentélyrekesztő korlát alapozása került elő. Az apszist kizárólag a sírok alapján lehetett rekonstruálni, padlóját vagy lesározták (?), vagy olyan magasan volt, hogy már teljesen elpusztult. A hajót máshol elbontott római falazóteglák és tetőfedő cserepek fedték, a narthexbe azonban már csak nagyon hézagosan jutott a padlóborításból. A talpas ház - típusú templom alaprajzát jórészt a templom körül feltárt 805 sír által üresen hagyott terület és az a néhány nagyobb kő rajzolta ki, amelyek a nagyméretű, vízszintes gerendákat alátámasztották.

A nagyon egyszerű alaprajzú templom legközelebbi párhuzama egy morvaországi udvarházban, Breclav - Pohanskon felétárt kőtemplom, amelyben még a szentélyrekesztő korlát is nagyjából ugyanott volt, mint Zalasabab - Borjúállás szigeten.